

BIRÓ ANNAMÁRIA

„MERT CSAK EGY PILLANTAT ELTÜNK; EZ A' SZÜNTELEN MÚLÓ; ÉS VÁLTOZÓ EGYÜTT VELÜNK, A' MÁKNYI JELENVALÓ”

Aranka György gondolatai a múltó időről

■ Aranka György (1737–1817) neve jól ismert a 18–19. századi erdélyi kultúrtörténettel foglalkozók körében, kiterjedt tevékenységi köre olyan aspektusokat fedett le, amelyek miatt alakja megkerülhetlenné vált több tudományterületen is, és az irodalomtörténet sem feledkezett meg teljesen róla.¹ Legtöbb esetben nem egyéni, mindenki másétól különböző életstratégiái és meglátásai miatt fontos tevékenysége, hanem éppen tipikusságában válik azzá: a korszak eszmetörténeti és antropológiai érdeklődésének változásai jól megfigyelhetők viszonylag hosszúnak nevezhető tevékenységében. A különböző kutatási területek és kiterjedt levélkapcsolatai² ellenére kevésnek mondható az eredetinek nevezhető (ebben az esetben a fogalom a tőle származó, vagyis nem fordított alkotásokat jelenti), nyomtatásban is megjelent munkája. Éppen ezért jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy mely szövegek azok, amelyeket szélesebb közönségnek szánt, azokban milyen gondolatokat közvetít, illetve hogyan kerül feszültségbe a magánember levelezésben megfogalmazott világa a publicitást kapott elmékedéseivel. Ebben a szövegben azt vizsgálom, hogy az idő múlása, az öregedés és az idő filozófiai problémaköre hogyan jelenik meg néhány válogatott, kéziratban maradt és publikált Aranka-szövegben.

Először a magánember viszonyát vizsgálom saját teste és szelleme hanyatlásához, amelyre legjobb példát az életmódban, neveltetésben, gondolkodásban és irodalmi pályafutásban egymástól oly távol álló Aranka György és gr. Fekete János (1741–1803) baráti és tudós levelezésében találtam meg. A levelezés a 18. század egyik meghatározó szociáletikai kategóriája volt. Az antik tradíció és a keresztény etika éppúgy tovább éltek benne, mint a természetjogi, viselkedésméleti, szociálhigiéniai és politikai gondolkodás, ezért a szövegformálás olyan hagyományokat közvetített, mely a gondolatokra is hatással volt. Az Aranka-levelezésben nem találhatunk hasonló intenzitású kapcsolatot, illetve nagyon kevés olyan levélváltás van ebben a korpuszban, ami szinte hiánytalanul rendelkezésünkre állna. Azért is érdekes a levélváltás, mert az 1700-as évek végén, amikor elkezdődik, már két idősödő tudós-ember lép kapcsolatba egymással, és a kezdeti tapogatózás után a magánéleti aspektus hangsúlyosabbá válik ebben a korrespondenciában, mint a tudatos, akár filozófiai reflexiók. A latinitás irodalmából eredeztethető tudós levelezés csak megszorításokkal alkalmazható a 18. század végére. A szövegek misszilisekhez való csatolása, az ezekre érkező reflexiók, bizonyos közéleti-politikai, kulturális témák kapcsolatot teremtenek a humanista levél és 18. század végi párja között, de korábban magánélet csupán a válaszevél késlekedésének magyarázata okán jelenhetett meg a levelekben. A 18. századi barátságban a versengés

szelleme is jelen van már, a magánéleti problematika pedig dominánssá is válhat, ami leginkább a női levelezések megjelenésével magyarázható, ami teljesen új normarendszert épített ki, és amit Aranka és Fekete nem mindig tudtak követni. Hogy kapcsolatukhoz és az ezt felépítő levelezéshez folyamatosan mintákat kerestek Fekete János egyik levele (is) bizonyítja, mely így hangzik: „Ugyan azért mi Férjfiak, bár tanultak legyünk, nem tudunk olly gyönyörű együgyűséggel levelezni, mint a' Szép Nem. Sevigne Asszonyának Levelei, még eddigis a' Francziák által, el érhetetlen remekeknek tartatnak. Nem győzőm meg vallom eleget tsudálni szint ezen okbol Cicero Familiaris Epistoláit.”³ Míg tehát az antik minták problémamentesen hasznosíthatóak voltak a levelezés tudós regisztereiben, a magán-szférához tartozó testi változások és a véleményük szerint mentegetésre szoruló (ám mégis büszkeségre okot adó) szerelmi élet nyelvi létrehozása és a kreált identitásba való építése nehezekebb.⁴

Kapcsolatuk szorosabbá válásával merül fel az életkor kérdése is, amelyet a pillanatnyi identitás fontos elemének tekintenek: „Enis ebbenn a' Holnapbann töltöttem a' 62diket; nem messze vagyunk egy mástol. En már a' jobb kezemen szám-lalom: Te még a' bal kezeden. Szép idő 58 esztendő, annál szebb a' 62tő. De mi jot tettünk? Ah Barátom meg szégyenülök, valamikor ez a' kérdés előmbé ötlődik. Nemis lehet semmi reménségem, ha még élnékis. Hogy tudnék valami jot csinálni? a' ki még azt se tudom, miért tétettem a' világ piattzára; mi a' *Bestimmungom*.”⁵ Aranka kérdése a bölcs öreg toposzából és ennek konnotációiból érthető igazán, hiszen ez alapján ő abban az életperiódusban van, ahonnan visszatekintve számadást kell készítenie, viszont az összegzés alapelemét képező elhivatottságot nem tudja meghatározni saját magára vonatkoztatva.⁶ Így mindenképpen hiányérzetről kell beszámolnia, amit azonban még pozitívvá is fordíthat: nincs kellőképpen megöregedve, ha még a jó cselekedetek ösztönzik, ha még cselekvésvágyat érez, ami később állhat össze elhivatottsággá. Fekete az antik irodalom felől közelíti meg a témát, és szavai mögött nem nehéz felfedezni a vergiliusi szerepmintát: a szerelmes verseket egyértelműen a fiatalsághoz köti, neki tehát mentegetőznie kell amiatt, hogy korának nem megfelelő lírával foglalkozik (természetesen antik mintákkal igazolja választását): „Nem tagadhatom, hogy némelly aprólékok, La Fontaine és Grecourt modja szerint, alig ha nem feslettebbek, mint esztendeimhez, 's ősz hajamhoz illenek: de a' vén Anacreont azért nem tartották a' Görögök rosszabb embernek, hogy néha szabadabban gúnyolt; és Octavianus, a' ki a' szerelem könyveit vette okul Ovidius Számkivetésének, az annál sokkal motskossabb Horatiust betsben tartotta; sőt Catullust, Tibullust, Gallust, 's a' többieket sem büntette szerelmes Verseikért.”⁷ A kor tehát tulajdonképpen az alkotói létre is hatással van, a nevetségessé válás elkerülése olyan szabályok felállítására készíti őket, melyek bár antik előzményekre mennek vissza, a klasszicizmus irodalmában mégis merevebbekké válnak: a jó ízlés, a mértékletesség szemléltetése az irodalmi szövegek egyik legfőbb szempontja, ennek megsértése az alkotó megítélésére lehet rossz hatással. A szöveg önmagában tehát nem biztos, hogy vét a jó ízlés ellen, ám negatív megítéléséhez a költő kora mégis hozzájárulhat. Ráadásul az idő múlása nemcsak a testi erő fogyatkozásában nyilvánulhat meg, hanem az alkotói létre is negatív befolyással bír: megjelenik itt a fiatalság kultuszának az az eleme, miszerint a lírai megszólalás fiatalabb életkorban természetes, az idősödő költő esetében kegyelmi pillanatnak tűnik, ha feltámad benne a „versszerzés lelke”. Az angol kora romantika lírájában is megjelenő problémát, mely az ihlet elvesztéséről és ritka felbukkanásairól szól, Aranka is megkísérli versbe foglalni: „Lélekkel, Bölcsességgel tellyes ujjabb Leveled, meg elevenítette bennem el alélt érzékenységimet. Fel ébred bennem a' Lélek: de szárnyai gyengék. Meg kezdetek erőtlenedni akkor: Mikor el éltem hatvan két Kikelet, / Fejemre már hozott egy örökös Telet; / Barázdákkal sima homlokom' szántotta; / Ki nézőkbenn Élet tüzit meg oltotta; / Az

Öröknek csont vár falai gyengülnek; / A' Hangnak töltéses csői süketülnek; / Erzékenységimet a' Szép nem ébreszti; / 's Gondolatom Elme uttyait téveszti.”⁸

A nyilvános beszédből valamiképpen kiszorul az öregedés problémaköre, ennek megvitatása ilyenformán a magánéleti regiszterbe tevődik át. Fekete és Aranka kapcsolattörténete nem tipikus, ebben az esetben mégis fontossá válik. Más esetekben a minta szerint ifjúkorban az egyetlen személy iránt érzett szeretet fokozatosan tágul az általános humanista emberszeretet irányába, úgy az öregség kezdetével az általános érdeklődés csökken, a bizalom kizárólagossá válik, és még ha számolunk is a levélíró felek kötelező szerepjátékával, akkor is elfogadhatjuk, hogy a szoros kapcsolatok száma jelentősen redukálódik. Náluk azonban szoros bizalmi viszony alakul ki, és olyan változásokról számolnak be – különösen a testi erőnléttel szoros összefüggésben álló szerelmi életben –, amit egyébként nehezen lehet kommunikálni, ilyen értelemben tehát az sem elhanyagolható, hogy két egyedülálló (Aranka sohasem nősült meg, Fekete nős volt ugyan, de nem sokáig élt a rossz házasságban) férfi barátságáról beszélünk. Az általuk kialakított irodalmi forma (mert ezt a problematika igen gyakran versekben artikulálódik) egy új mentális valóságot hoz létre, amelyben fontos szerepe van a térbeli distanciának: a távollét, a személyes interakció hiánya olyan intim témák megfogalmazására is lehetőséget ad, amely a fizikai valóságban talán nehézséget okozott volna. Ilyen például az alábbi vallomásrészlet is: „Verset írok; és kérlek ne botránkozzál meg; mert mint a' ki a' 65^{tönn} felyül vagyok, csak egészségem helyre állásának jeléül írom; hogy a' Léának esmét elé vettek, járogatnak hozzám; 's mikor fizethetek, vagy ki fizethetem őket, meg elégedveis mennek el. Milyen hiedelemmel nem vagyok én a' TE Baráttságodhoz! Miket írok néked? a' miket ha N. Gr. Teleki Josef élne, nékie; és a' mi Cancellariusunknak nem mernék írni, se mutatni. Rosszul dicsekedném előttek. De én ugyan valósággal dicsekedésnek tartom, és méltanak.”⁹ Bár már ebben a részletben is említi, hogy tisztában van a tematika intimitásával és hogy csak bizonyos kiválasztottaknak képes ezekről beszélni, az irodalmi formába öntött ujjongás (a visszaszerzett egészség és az ennek következtében feltámadó férfierő fölött) még nem szól kizárólagos címzetthez, legalábbis Fekete nem kap felszólítást a titoktartásra. Nem sokáig késlekedik viszont Fekete egy ilyen megszorítással: egy új hódítása, majd az azt követő csalódást versbe foglaló írás után ezt kéri Arankától: „Ne sokakkal közöld ezen Levelet, mert a' nálunk Ifjabbak tsúfot üznének az ősz Celadonbol.” A kollektív tapasztalat és az ebből származó csoportidentitás itt generációs alapon tételeződik: a fiatalok nem érthetik meg azokat a problémákat, amelyek az öregedéssel lépnek fel a férfiember életében. A hedonista életszemlélet mégis mértékletességgel egészül ki, élettapasztalataikat összegezve mindketten arra jutnak, hogy amint az evésben és ivásban, úgy az asszonyval való élésben is a mértékletesség ajánlott számukra, hiszen hosszan tartó betegségeik is erősítik azt a textusokban kialakított identitást, mely szerint az idős embernek kerülnie kell a fiatalok hevesységét. Ezáltal egy horatiusi magatartást sajátítanak el, mely identitásuk fontos komponensévé válik. A levelekben küldött versbetétek is tulajdonképpen antik mintákhoz igazodnak akkor, amikor az emberi test elmúlásáról és a fizikai erő fogyatkozásáról szólnak, ugyanakkor a felvilágosodás korának kedvelt témájához, a mulandóság költészetének tipikus elemeihez is igazodnak.¹⁰ Az ifjúság elmúlásának és az ember fizikai hanyatlásának tematikája szorosan kötődik az emberi szépség dicséretéhez, így a kor antropológiai érdeklődésének nyomait is felfedezhetjük az ilyen típusú versekben. Aranka 1800. szeptember 11-én kelt levelében küldi Feketének a korábbi értekező levelek lírai nyelvre transzformálását is, az *Ősz* című verset, mellyel ahhoz a hagyományhoz kötődik, mely az emberi életkorokat szimbolizáló természeti képeket az évszakok változásához köti, az emberi élet elmúlását a természet őszi enyészetéhez hasonlítva: „Lassan lassan megkezd hülni / Az eleven Természet / És meg hült

helyébe ülni, /Az éjt hozo Enyészet.” Később pedig: Nem viritt ki többé Telünk/
Zefírek szellőire / Nem mozdul meg többé szívünk / Szerelem Tüzeire!”¹¹

Az idő múlásának hasonló nyelvi megformáltságát tapasztalhatjuk több olyan költeményben is, amelyek Aranka egyetlen nyomtatásban is megjelent verseskötetében, az *Elme játékjai* című, Nagyváradon, 1806-ban kiadott gyűjteményben jelentek meg. A kötet Fekete halála után látott napvilágot, de a barát emlékezete nemcsak a felvetett tematikákban, a neki dedikált versekben, hanem az Aranka verstani gondolkodásáról számot adó bevezető szavakban is tetten érhető. A magánszövegekben prózai és időnként lírai formát öntő, az idő tapasztalatának, az elmúlás melankóliájának nyelvi megformáltsága így a nyilvánosság szférájába kerül és ennek megfelelően nyelvi és képi is módosulásokat szenved. A kötet második verse direkt módon is reflektál kettejük magánlevelezésére, a *Generális Gróf Feketének Válasz* című – így alkalmi költeménynek minősülő – szöveg több toposz keveréséből erősíti az öregkorban is tovább élő morális tartás erőt adó hatalmát. A szöveg a halálközeli élményt megtapasztaló lírai beszélő szólamává válik az idő múlásával egyre bölcsőbbé váló emberről, a hangnemet pedig a *Vanitatum vanitas* hagyománya teremti meg („Hol a’ Kátók’ bölcsesége, / Csak álom hüvelyezés, / Nagy Sándorok’ Reménysége, / Csak árnyék képzelődés. (...) A’ Nagy József Dicsősége, / Fénye megsetétedik, / Bonapárté’ merészsége, / Nem voltba merítettik. // Léthét mikor megkóstoltuk, / Kormos vizét általúsztuk, / Elmúlik Tündérsége, / Mind ezeknek, és Vége.” 5–6. old.). A szövegben megjelenik az *arany idő* – szintén antikvitásból származó – fogalma, de itt mintha nem a történelmi-mitologikus időre vonatkozna, ahogy egyébként Hésziodosz *Munkák és napok* kötete nyomán az aranykor fogalma a béke, harmónia, az örök tavasz időszakaként rögzült, melyben a halandók sorsa a békés, nyugalmas, boldog élet és a könnyű halál, és ahogy – más Aranka-szövegekben valóban ezt is fedi a fogalom. Itt viszont a gyermeki naivitás, a tudatlanságból származó biztonság-érzésből származik a gondtalanság érzete: „Gyermek, Ifjú, ‘s egész egy nép míg tudatlan, / ‘S Okosságra nem ér: mind addig ártatlan. / Nincs úgy szóllván semmi panaszsa, se búja: / Hogy mégyen e’ Világ? a leg-kisbaja. / Nevét is csak Hírből tudja a’ gonosznak, / Ha éri is a’ rosz: nem esméri rosznak. / Arany időket él annak közepette, / ‘S Többnyire míg tőle félhetne, elvitte. / Az egész Világnak nagyobb része ilyen: / A’ jó, és rosz hanghoz éppenn érzéketlen.” (7. old.) Ezekben a sorokban felsejlik Aranka filozófiai érdeklődésének, filozófiai stúdiumainak eredménye is. Egyrészt az emberi és a nemzetek életkorainak párhuzamában a herderi organikus nemzetszemlélet, másrészt viszont Rousseau tökéletesbedés fogalma, vagyis az az elképzelés, hogy a természeti állapot egyfajta naivitással társul, a tudatlanságból viszont az ember képes tanulás révén kinőni, ami lehetővé teszi számára a természeti állapot elhagyását. Ez – a vers szerint – nem zökkenőmentes, a bölcselkedés ugyanis az elmúlás gondolatát is magával hozza, ami lelki szenvedéssel járhat, ennek következménye az aranykor elvesztése is. A megoldás többirányú: az idő hasznos eltöltése olyan válasz, amit részben a felvilágosodás eszmerendszere kínál, de Aranka verseskötetét olvasva ennek két (de akár több szintje) is elképzelhető: magánemberként a csendes megelégedés, a bölcselkedés megnyugtató művelése hozhat megnyugvást (a fenti vers szerint), valamint a jelen idő, a van megélése, ami részben hedonista hozzáállást, de horatiusi mértéktartást is feltételez (pl. a *Boriskához* című versben: „Jelenvaló míg tart éljünk, / A’ tegnapnak Torára, / Az holnaptól nincs mit féljünk, / Lakjunk jól boszszújára.” 72. old.) Ugyanakkor az idő múlása, és az idő hasznos kitöltése a nemzet tagjaként más cselekvési stratégiákat követel meg. Az *Egy Jó Ifjú Ferencz’ Napjára* című vers zárlatát idézem: „Nincsen a’ Múlt, nincsen a’ Leszsz, / Csak a’ kicsiny Van vagyon. / De ez három: Múlt, Leszsz, és Van, / Vezérlik az Életet, / ‘S Tésznek együtt kezet fogvänn, / Boldoggá egy Nemzetet. / Ezer változások között / így, Ferencz! ha ébren vagy, / Es egy jó célra dolgozol, / Ez a’

Munka, 's csak ez jó." (43. old.) A nemzet javára való munkálkodás válik tehát hasznos időtöltésé, mivel az annak tökéletesedéséhez járul hozzá.

Az 1800-as évektől kezdődően Arankát leginkább a Köteles Sámuel által közvetített kanti filozófia – Laczházi Gyula meggyőző elemzése szerint¹² – ennek antropológiai vonatkozásai érdekelték, így nem elhanyagolható, hogy a fenti idézet a kanti antropológiai felől is olvasható, melynek egyik központi gondolata a tökéletesedés lehetőségének elfogadása. A történelem ebben az elgondolásban más funkcióval rendelkezik, úgy képzelhető el, mint az emberiség, az emberi nem folyamatos fejlődése, rendeltetése a tökéletesség elérése. Ezt – ebben az elképzelésben – az emberi nem elérheti valamikor a távoli jövőben, az idő tehát ebbe az irányba halad. Kéziratban maradt filozófiai értekezései mellett¹³ Aranka ezt egy olyan műfajban is kifejtette, melynek témája hagyományosan a történelmi idő egy rövidebb szakasz: az évbúcsúztató beszédek műfajához igazodva adta ki Kolozsváron 1811-ben *Két értekezés* című kisnyomtatványa egyik darabjaként *Az 1809dik esztendőnek el-temetése. Ennek rendiben meg-mutattatik: hogy egyszer a' Háborunak vége-lesz, 's az Arany idő bizonyosan el jó* című beszédét. A számvetés a műfaji hagyományoknak megfelelően az 1809-es év történelmi távlatú eseményeinek, a napóleoni háborúk következtében kialakuló új világrend hatásainak számbavételével indít, ami alapvetően pesszimista jövőképpel párosulna, ha nem váltana perspektívát, és cserélné fel a történelmi idő fogalmát egyfajta antropológiai időfogalommal. A háború kilátástalansága, a szenvedés ebben az új meglátásban átmenetinek tűnik, hiszen az emberiség töretlenül halad a tökéletesedés felé ebben az elképzelésben: „Nem maradhat így örökké, a nagy természet harmóniára törekszik, így az ember is. El-jó az idő: midőn a' békesség szárnyai alatt, az emberek között-is, az egész föld színén csendesség leszen: a' minthogy annak kívánását és várását, a' természet az emberi szívbe el-törölhetetlenül beléje-is tette. Bizonyosságai az emberi természet Lelkétől illetett régi nagy embereknek, az arany időről szerzett hajdoni érzékenyítő énekeik.” (10. old.) A tökéletesíthetőség fogalmát Aranka a német filozófiai gondolkodásból meríti, annak megfelelően gondolja el, hogy míg minden más lény esetében az összes individuum betölti a maga egész rendeltetését, addig az ember esetében csak a nem töltheti be, Laczházi elemzésébe beiktatja Kant alábbi meglátásait is, melyekre rezonál Aranka írása: „az emberi nem csupán a beláthatatlanul sok nemzedéken átívelő haladásnak köszönhetően küzdheti föl magát odáig, hogy rendeltetését betöltse, odáig tudniillik, ahol a cél még távoli marad ugyan, ám hogy útját e végcél iránt vette, immár sohasem tehető meg nem történtté, még ha igyekezete elé gyakran tornyosulnak is majd akadályok.”¹⁴ Aranka megfogalmazásában: „az ember egy személyben-is el nem érheti ugyan, de az ő egész Nemének nagy alkotványja arra siet: lehetetlen különben itélni, hanem hogy egyszer, az idők hosszú rendiben; azoknak végére az ember-is el-jut; és a' közönséges békességnek arany idejét el-éri.” (13. old.) Az arany idő tehát itt új értelmet nyer, az nem a mitologikus aranykor, sem a tudatlanságból származó naiv meglegedettség ideje, hanem a tökéletes harmóniára jutott emberiség végső célja. Az egyén ebben a folyamatban számára ismeretlen utat jár be Aranka szerint: az idő folyamatában mindig csak a múltat láthatja, a jövő elképzelhetetlen, a jelen pedig megfoghatatlan számára. Az öregedés, a test enyészete viszont ebben a konstrukcióban nem válik olyan negatív folyamattá, mint korábban, a Fekete Jánossal folytatott levelezésben: a test elmúlásával az egyén feloldódik a természetben, ezáltal betölti célját, részt vállalt az emberiség tökéletesedésének folyamatában. Gyakorlati cselekvési mintákat ez az elképzelés nem kínál az egyén számára, tehát valójában vissza lehet térni a horatiusi mértékletességgel kialakított, a napi életörömeget elfogadó csendes életmódhoz magánéletileg, és a nemzet javára kifejtett hasznos munkálkodáshoz társadalmi lényként.

■ JEGYZETEK

1. Aranka György költői életútját veszi számba a legújabb róla megjelent kötet: Kerti József: *Aranka György költészete*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2024. (Erdélyi Tudományos Füzetek 304.)
2. Több kötetesre tervezett levelezésének kiadása jelenleg is tart, az első kötet jelent meg: *Aranka György levelezése I. kötet. 1767–1794*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024 (Magyar Írók Levelezése).
3. Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 11. 21., MTAKIK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz., Megjelent: Enyedi Sándor: *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben*. Irodalomtörténet, 1990. 435–495.
4. Az idősödés és a szerelmi témájú versek levelezésbeli jelentőségéről egy korábbi tanulmányomban írtam, itt csak az öregedés aspektusaira koncentrálok. Biró Annamária: „*A Levél pedig iratik és megyen első tűzzel*”. *Aranka György és gr. Fekete János levelezésének aspektusai*. In: Bartha Katalin Ágnes – Biró Annamária – Demeter Zsuzsa – Tar Gabriella-Nóra (szerk.): *Hortus amicorum. Köszöntőkötet Egved Emese tiszteletére*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2017. 190–204.
5. Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1799. 09. 17., OSZK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: Enyedi Sándor: *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben*. Irodalomtörténet, 1990. 472–475.
6. Ötvös Péter elevenítette fel, hogy Comenius alapján a következőképpen osztható fel az élet: a nevendékeny (*fölserdült*) kor 10-től 14 éves korig tart, ezt követi (15–19) az ifjúkor (*juvenis*), a férfikor (20–39), a vén- (*koros*) ember (40–59), a *senilis* pedig 60-tól. Lásd Ötvös Péter: *Az ősz hajú gyermek. Puer senex a magyar irodalmi kultuszban*. In: Biró Annamária – Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írói csoportosulások 2*. Nagyvárad–Bp., Partium Kiadó – reciti, 2016. 37–46.
7. Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1798. 04., MTAKIK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz., Megjelent: Enyedi Sándor: *Galánthai gróf Fekete János és az EMNyT*. Irodalomtörténet, 1985. 948–950.
8. Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1799. 10. 27., OSZK Kézirattár, Levelestár.
9. Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1802. 11. 10., OSZK Kézirattár, Levelestár. Nyomatásban nem jelent meg.
10. Ehhez lásd Vörös Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, 1991. web: <https://www.ponticulus.hu/rovatok/hidverok/voros-termeszetismeret.html#VII-3&gsc.tab=0>
11. Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1800. 09. 11., OSZK, Levelestár
12. Laczházi Gyula: *Aranka György „ember esmérete” a felvilágosodás antropológiájának kontextusában*. In: Biró Annamária – Egved Emese (szerk.): *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2018. 21–35.
13. Kézirathagyatékában több változatban is fennmaradt *Az ember esmérete* című értekezése. Megjelent: Aranka György, *Az ember esmérete*, kiad. Biró Annamária In: *Magyarországi gondolkodók 18. század, I.*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Kortárs, 2010. 219–231. Elemzéséhez Laczházi tanulmányán kívül lásd: Bodnár-Király Tibor: *Ember és Természet viszonya Aranka György természetfilozófiai írásaiban*. In: *Az ember – kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben, Fiatalok konferenciája 2016*. szerk. Déri Eszter (et al.). Bp., reciti, 2017. 165–190.
14. Laczházi: i. m. 28 Kantot idézi: Immanuel Kant: *Pragmatikus antropológia*. In: Immanuel Kant: *Antropológiai írások*, ford. Mesterházi Miklós. Osiris, Bp., 2005. 293.